

فصلنامه علمی پژوهشی کاوش‌نامه

سال نهم (۱۳۸۷)، شماره ۱۶

بازخوانی داستان شیخ صنعان*

دکتر حیدر قلی‌زاده^۱

استادیار دانشگاه تربیت معلم آذربایجان

چکیده

یک داستان منظوم عرفانی را عمدتاً از دو راه می‌توان تأویل کرد: ۱. بررسی لایه‌های زبانی و عناصر باژنما به عنوان عناصر رمزی ۲. بررسی هدف، غایت و درونمایه داستان. داستان شیخ صنعان مانند هر متن عرفانی، رمزی و شاعرانه از نظر زبانی دارای عناصر باژنماست؛ یعنی شاعر مصطلحات و الفاظی را به کار می‌برد و معنای معکوس آنها را از حیث ممدوح یا مذموم بودن اراده می‌کند مانند «خمرنوشی و زناربندی» در معنای ممدوح و «ایمان و مصحف‌خوانی و خرقه‌پوشی» در معنای مذموم. این داستان همچنین از حیث غایت و درونمایه داستانی نیز مبتنی بر یکی از مشهورترین موضوعات عرفانی یعنی «حرکت، سلوک و سفر روحانی و اسفار اربعه» است. هر چهار سفر عرفانی (۱. من الخلق الی الحق ۲. بالحق فی الحق ۳. من الحق الی الخلق بالحق ۴. بالحق فی الخلق) به طور کامل در داستان شیخ صنعان قابل تطبیق است.

کلیدواژه: داستان شیخ صنعان، عطار، تأویل، عرفان، رمز (نماد)، باژنمایی.

گر مرید راه عشقی فکر بدناسی مکن
 شیخ صنعان خرقه رهن خانه خمار داشت
 (حافظ)

مقدمه

فریدالدین محمد عطار نیشابوری (حدود ۶۲۷-۵۳۷ هـ.ق.)، شاعر عارف و سالک منتهی، حکایتی در لابلای داستان بلند و کم نظیر منطق الطیر گنجانیده است که به تنهایی ارزش حقیقی یک داستان طرحمد را داراست. این داستان، داستان رمزی و عرفانی «شیخ صنعان» است. مثنوی شیخ صنعان را عطار در قالب حدود ۴۱۰ بیت سروده و نقل کرده است.

محققان و ادیبان، هنگام تأویل و تحلیل داستان رمزی شیخ صنعان غالباً سکوت کرده‌اند و گاه در خصوص فهم، تأویل و تفهیم این متن رمزی-داستانی دیدگاههایی مشوش و حتی گاه کم‌مایه بیان کرده‌اند. این نظرگاهها را در مجموع چنین می‌توان خلاصه نمود که داستان شیخ صنعان بیانگر «امکان انحراف اخلاقی و دینی پس از عمری عبادت و دینداری به سبب خواهشهای نفس اماره»، «وفاداری و فداکاری در راه معشوق حتی به بهای باختن دین و دنیا»، «آزمایش و امتحان الهی»، «سوء عاقبت و حسن خاتمت برای اولیاء الله» است. علت پراکندگی و سستی دیدگاهها شاید بدین سبب باشد که تأویل و تحلیل پژوهشگران با نوع متن-که عرفانی، رمزی و شعری است- منطبق نیست و آنان بیشتر بر پایه اصول اخلاقی و دینی به تحلیل و شرح داستان پرداخته‌اند نه بر پایه مبانی عرفان نظری و مبانی هرمنوتیک زبانی.

در این مقاله بدون توجه به تاریخچه داستان و بیان دیدگاههای گوناگون در باره شخصیت تاریخی شیخ صنعان و نکات حاشیه‌ای، تنها به تأویل و تحلیل داستان و بیان روش تأویل و نتیجه عرفانی داستان خواهیم پرداخت. تأویل داستان عرفانی شیخ صنعان در این عناوین و موضوعات بررسی و بیان خواهد شد: ۱. بیان و ارائه طرح، چارچوب و مشخصات کلی داستان ۲. تأویل داستان از طریق بازخوانی عناصر بازنما ۳. تطبیق داستان با اسفار اربعه سالکان و عارفان.

خلاصه داستان: شیخی خرقه پوش، زاهد و اهل ریاضت و عبادت به دلیل خوابی که می‌بیند با چهارصد مرید خویش از کعبه به سوی سرزمین روم رهسپار می‌گردد. شیخ با دیدن دختری ترسا گرفتار عشق او می‌شود و به همین سبب از دین و آیین خویش دست می‌کشد و به دین ترسا در می‌آید. شیخ با پذیرفتن شروط دختر ترسا در درگاه او پذیرفته می‌شود. با رؤیایی که مریدی آگاه در خواب می‌بیند، رسول خدا، مریدان را از آزادی و نجات شیخ خبر می‌دهد و به همین دلیل پس از مدتها دوری عزم دیدار شیخ می‌کنند؛ آنان شیخ را تائب و نادم می‌یابند و شیخ و همراهان به سوی کعبه ره می‌سپارند. از آن پس، دختر ترسا به واسطه رؤیایی مأمور می‌گردد از پی شیخ روان شود و مذهب او را اختیار نماید. دختر به سبب جستجوی شیخ آواره بیابانهای حیرت و فقر می‌شود، اما شیخ با ندایی باطنی از حال او آگاه می‌گردد و به همراه مریدان، دختر را در وضع پریشانی و بیهوشی می‌یابد. با اشکی که از دیدگان شیخ بر گونه دختر فرو می‌چکد، دختر به هوش می‌آید ولی بیتابی او از فراق یار، زندگی ناسوتیش را پایان می‌دهد و حیات اخروی و ملکوتی بدو می‌بخشد.

۱. طرح و مشخصات کلی داستان

داستان شیخ صنعان را باید از جمله داستانهای عرفانی- رمزی دانست که با لحنی عاشقانه و شاعرانه، و گاهی با لحن صوفیانه و عارفانه تحریر یافته است. موضوع یا سوژه (subject) این داستان نیز عشق شیخی دیندار و صاحب کرامت به نام صنعان است به دختری ترسا.

درونمایه (Theme) داستان شیخ نیز که زیربنای فکری و ادبی و اندیشه اصلی و مسلط بر این داستان است، عبارت است از: «حرکت و اعراض از دینداری به سوی عشق ورزی و حرکت و اعراض از عشق ورزی به سوی دینداری توأم با عشق ورزی». حادثة داستان با خوابی که در آن شیخ بر بتی سجده می‌برد آغاز می‌شود و در قطعه‌ای به اوج می‌رسد که شیخ همه ایمان و معتقدات خویش را درباخته، و ترسایی و کفر

اختیار نموده است و هنگامی که دختر ترسا به آیین شیخ در می‌آید داستان به نقطه فرود نزدیک می‌گردد.

فضای داستان کاملاً با نوع داستان منطبق است و حوادث آن در میان دو سرزمین متقابل یعنی مکه (جوار کعبه) و سرزمین روم و بیابانهای میان این دو سرزمین اتفاق می‌افتد. انتخاب شخصیت‌های (Characters) داستان نیز از نکات برجسته داستان است و این امر از توانایی شاعر در شخصیت پردازی حکایت می‌کند. شخصیت‌های مهم داستان که شیخ، مریدان، مرید آگاه، دختر ترسا و ترسایان است، با درونمایه فکری و اندیشه حاکم بر داستان که عطار عموماً با زاویه دید یک راوی به نقل آن پرداخته، متناسب است. گرچه می‌توان شخصیت خود عطار را در پشت شخصیت شیخ صنعان به وضوح دید.

هر داستانی دارای «طرح» (Plot) یا پیرنگ یا نقشه جامع و اجزا و قطعاتی (fragments) به هم پیوسته است که سیاق و متن آن داستان مبتنی بر آن طرح و اجزا شکل می‌گیرد. هر کدام از این قطعات و اجزای داستان وظیفه‌ای دارد و نقشی بر عهده می‌گیرد و همه اجزاء با هم، جان و حیات داستان را حرکت و قوام می‌بخشند. بنابراین طرح یک داستان عبارت است از مجموعه قطعات و بخشهای اصلی در متن و محتوای داستان که نویسنده داستان آن قطعات را با قلم خویشتن و با ایجاد نظم و سیاقی منطقی به یکدیگر پیوند می‌دهد و از این طریق داستان انسجام می‌یابد. آقای میرصادقی چنین تعریفی از طرح ارائه می‌دهد: «طرح یا پیرنگ (plot) که شبکه استدلالی و نظم تشکیلاتی داستان بر عهده آن است، در نفس خود بر خلاف طرح (sketch) مستقل نیست و جزو ادات بنیادی اغلب داستانهاست» (میرصادقی، ۱۳۶۵، صص ۷-۲۶۶).^۱

عطار، برای آفریدن این داستان، پس از تعیین موضوع و نیز تعیین هدف و غایت آفرینش اثر، چارچوب و ارکانی را برگزیده است که اثر باید بر پایه آن ارکان استوار گردد. با مشخص شدن چارچوب و ارکان اساسی داستان که مراد از آن همان درونمایه

داستان است می‌توان چنین دریافت که عطار در صدد بر آمده است تا برای مجموعه این ارکان و پایه‌های فکری در داستان خویش طرحی بیفکند. طرح یک داستان غالباً بر اساس نوع (genre) داستان پی‌ریزی می‌شود. با توجه به نوع داستان شیخ صنعان - که عرفانی، شعری و رمزی است - انتظار بر آن بوده که عطار از قالب، عناصر و مصطلحات رمزی و شاعرانه بهره گیرد؛ همچنانکه وی نیز چنین کرده است.

بنابراین شاعر جهت در انداختن طرحی نو برای داستان رمزی، عرفانی و شعری خویش دو اقدام اساسی نموده است: نخست اینکه از عناصر، واژگان و مصطلحات رمزی و شعری برای بیان داستان خود بهره گرفته است که این زبان کاملاً با نوع داستانهای رمزی و عرفانی منطبق است. دوم اینکه میان این عناصر و واژگان رمزی و شعری حلقه‌هایی معنایی ایجاد کرده است و با این حلقه‌ها و نیز با صور شاعرانه ارکان اساسی داستان را در یک طرح جامع به هم گره زده است. چنانکه هر کدام از این عناصر و واژگان رمزی با به وجود آمدن چنین ترکیب و انسجامی حیات و شخصیت یافته‌اند.

گزینش منطقی عناصر داستانی و نیز عناصر رمزی و به‌گزینی مواد و محتوای آن در قطعات داستان و نیز کیفیت ترکیب و انسجام آنها شأن و منزلت ادبی و محتوایی داستان را تعیین خواهد نمود. اینکه قطعات به هم پیوسته یک داستان از چه مواد داستانی و چه عناصر رمزی بهره دارند و نویسنده از ترکیب این قطعات و از اتصال این حلقه‌های داستانی به یکدیگر چه معنایی آفریده و چه نتیجه‌یی گرفته است از منظر نقد داستان از مهمترین شاخص‌های نقد و تحلیل داستان به شمار می‌آید.

نکته مهمتر در آفرینش یک داستان، ظهور و حضور یک انسجام منطقی (Coherence) از آغاز تا انجام داستان است، به طوری که خواننده با یک سیر منطقی، داستان را از آغاز تا انتها در یک طرح و قالب جامع و متناسب پی بگیرد. این طرح جامع که عناصر زبانی و رمزی، پیوند معنایی و انسجام منطقی بر آن مترتب است، در داستان شیخ صنعان به وضوح قابل ادراک است. طرح جامع داستان شیخ صنعان را

در بیست بند و یا عنوان کلی می‌توان به تصویر کشید. این بیست بند، در حکم بیست قطعه یا بیست جزء داستان است که هر قطعه خود حاوی اجزا و قطعات جزئی‌تر است و همچون حلقه‌های یک زنجیر شانی تأثیرگذار در اتصال و سیر وقایع و القای پیام دارد:

۱. شیخی اهل خرقة و مسجد و عبادت است و مریدانی در خدمت او تعلیم می‌یابند.
۲. شیخ در خواب می‌بیند که بتی را در سرزمین روم سجده می‌کند. (این آغاز داستان است.)
۳. شیخ با چهارصد مرید خویش از مبدأ کعبه تا مقصد روم به عزم دیدار مقصود (بت رومی) به حرکت در می‌آید.
۴. شیخ با طوف و گردش در سرزمین روم، دختری ترسا، روحانی‌صفت و جلوه‌جمال و جلال او را بر منظری بلند مشاهده می‌کند.
۵. جلوه‌های جمال و جلال دختر ترسا ذات شیخ را تحت تأثیر وجود خویش می‌گیرد و از اینجاست که شور و عشق و مستی او آغاز می‌گردد.
۶. به سبب عشق و مستی و نیاز عاشقانه، تغییر و تحولی عظیم در آداب، شرایع و دین شیخ پدید می‌آید. او از همه آداب و شرایع و معتقدات دینی خویش دست می‌کشد.
۷. مریدان، ملامتگرانه به پند و نصیحت شیخ روی می‌آورند اما تأثیری در شیخ نمی‌یابند.
۸. کوشش شیخ برای وصال دختر ترسا و نیز دلبستگی‌های او به جمال معشوق تداوم و فزونی می‌یابد. بنابراین، در عزلت و انزوای فراق، خاطرش به جمال یار متمرکز و روانش از جلوه‌های او سرشار می‌گردد.
۹. در پیری جسمانی، عقل و عشق آدمی جوان می‌گردد، بویژه که خوبان جوان دستگیر پیران عشق باشند.

۱۰. دختر ترسا برای پذیرفتن شیخ، شروطی می‌نهد که حاصل آن دست شستن از اسلام است. این شروط به تفصیل چنین است: ۱. سجده نمودن در پیش بت ۲. قرآن سوختن ۳. خمر نوشیدن ۴. دیده از ایمان دوختن.
۱۱. شیخ از میان آن شروط، خمرنوشی را اختیار می‌کند؛ بنابراین کارش به دیر مغان می‌کشد و با مصحف سوختنش رسوایی به بار می‌نشیند.
۱۲. شیخ در خاطر دختر ترسا پذیرفته می‌شود و بدین طریق به جرگه ترسایان و زناربندان و بت‌پرستان راه می‌یابد. این امر مستلزم خرقه سوزی شیخ و رهایی او از دین و کعبه و شیخی خویش است.
۱۳. دختر ترسا خویشتن را گران‌کابین می‌خواند و شروط دیگر بر می‌شمارد: ۱. پرداختن سیم و زر ۲. یک سال خوگبانی کردن.
۱۴. مریدان با آگاهی از نظر شیخ، به سوی کعبه (محل اقامت و قرار خود) باز می‌گردند.
۱۵. مریدی آگاه - که از داستان شیخ بی اطلاع مانده بوده و سپس به جمع مریدان می‌پیوندد - از مریدان به دلیل بیوفایی و زنار نبستن (به اقتدای شیخ) انتقاد می‌کند. بدین سبب مریدان از کرده خویش پشیمان می‌گردند و سر به استغاثه و گریه و زاری می‌نهند.
۱۶. مرید آگاه - پس از چهل شبانه روز استغاثه - رسول خدا را به خواب می‌بیند و رسول خدا او را به آزادی شیخ و برداشتن غبار از میان شیخ و خدا بشارت می‌دهد.
۱۷. همزمان با ورود مریدان به سرزمین روم، شیخ توبه می‌کند؛ زنار می‌گسلد؛ شرمساری می‌برد و حکمت و قرآن و دینداری را به یاد می‌آورد؛ از این‌رو از جهل و بیچارگی رهایی می‌یابد. همگی سجده شکر و شادمانی به جای می‌آورند و شیخ غسل می‌کند و خرقه می‌پوشد و با مریدان عزم حجاز می‌کند.

۱۸. دختر ترسا آفتابی را به خواب می‌بیند و به امر او از پی شیخ روان می‌گردد تا مذهب وی را برگزیند. او که از ناز و طرب فارغ گشته است، در بیابان حیرانی و گمگشتگی سرگردان است و نعره زنان که:
«سرد راه چون تویی را ره زدم

تو مزن بر من که بی آگه زدم»

(عطار، ۱۳۸۵، ۱۵۶۶)

۱۹. شیخ، با ندای درون، از توبه دختر آگاه می‌شود و با مریدان به سوی دختر می‌شتابد. دختر که از حالت غش بر خاک افتاده است، با افتادن اشک دیده شیخ بر رویش، به هوش می‌آید و شیخ بر او اسلام عرضه می‌دارد.

۲۰. اما سرانجام دختر ترسا تاب فراق یار نمی‌آورد و به عزم دنیای باقی، با شیخ،

وداع می‌کند:

قطره‌ای بود او در این بحر مجاز

سوی دریای حقیقت رفت باز

(همان، ص ۱۵۹۵)

۲. تاویل داستان از طریق باژخوانی عناصر باژنما:

مشخصه اصلی هر داستان منظوم عرفانی، نماد و رمز (symbol) است. با نگرشی ژرف‌تر ریشه نماد و رمز را در تمثیل (Allegory) خواهیم یافت. اگر در ادبیات داستانی، بویژه در داستانهای عرفانی، جلوه‌های معشوقانه مانند زلف و رخ و... و رفتارها و سلوک عاشقانه مانند سجده به محراب ابرو، بهره جستن از سیب زنخدان و... در مقام نماد و رمز به کار می‌رود به دلیل تمثیل و مثال آوردن از آن نمادها برای رابطه عارف و معروف، و عبد و معبود است؛ زیرا میان جهان «عاشق و معشوق» و جهان «عارف و معروف» مماثلت تام هست و به همین دلیل ادبیات عارفانه همواره از رمزها و نمادهای ادبیات عاشقانه بهره می‌گیرد، زیرا برای ایجاد تمثیل از اظهر و اشهر مثال می‌آورند و

روابط عاشقانه اظهر از روابط عارفانه است. پس مصطلحات و رمزهای عاشقانه مثالی نمادین‌اند برای معانی عارفانه و اگر مماثله و مناسبتی میان آن دو گونه رابطه نبود، شاعر از آن مصطلحات به عنوان رمز و نماد بهره نمی‌گرفت.

زبان شعر، بویژه شعر عرفانی، این قابلیت را دارد که بتواند سه لایه معنایی داشته باشد. لایه نخست لایه رویین و لفظی است؛ در این لایه هر لفظی دارای معنایی لغوی است. لایه دوم لایه معنایی یا محتوایی است یعنی در این لایه هر لفظی می‌تواند دارای معنایی مجازی و غیر لفظی باشد؛ از این جمله است معانی استعاری، کنایی، مجازی و... لایه سوم لایه رمزی یا نمادی است که در آن، یک لفظ می‌تواند علاوه بر معنای لفظی و مجازی دارای معنایی رمزی باشد. هرچه از لفظ به سوی رمز پیش می‌رویم به همان اندازه دریافت مقصود گوینده و یا نویسنده دشوارتر می‌گردد. بابک احمدی این مطلب را بدین صورت بیان نموده است: «پس ما سه نظام دلالت زبانی، دلالت مجازی، و دلالت در نظریه بیان را می‌شناسیم... اگر واژه نرگس به جای گل نرگس به کار رود با دلالت زبانی رویاروی هستیم. اگر به جای چشم یار به کار رود با استعاره که شکلی از مجاز است روبه‌رو هستیم. اما در نظام نشانه‌شناسیک نظریه بیان، این مجاز لغوی خود می‌تواند به معنایی شاعرانه به کار رود مثلاً در بیت حافظ:

غلام نرگس مست تو تاجداران‌اند

خراب باده لعل تو هوشیاران‌اند

نرگس، استعاره‌ای از چشم خمار یار است...؛ اینجا در حد نظریه بیان به معنایی شاعرانه به کار رفته است یعنی به معنایی که فهم آن آسان نیست و اساساً یک معنای نهایی نیست. مثلاً می‌توان فرض کرد که مقصود حافظ از کاربرد استعاره نرگس اشاره به «فیض خداوند» است و شش‌شعاع ذات الهی را چنان می‌بیند که تاجداران غلام آن هستند. اما این یک معنا (یک احتمال معنایی) بیش نیست. درست به همین دلیل شعر حافظ یک معنای واحد، نهایی و قطعی ندارد. بنا به دلالت‌های گوناگون در نظریه بیان معنای بسیار می‌یابد.» (احمدی، ۱۳۷۵، ج ۱، صص ۴-۳۱۳) البته شلایر ماخر (۱۸۳۴-

۱۷۶۸ م.)، فیلسوف و متأله آلمانی، تأویل و تفسیر را از دو منظر مورد مطالعه قرار داده است: ۱. دستوری (grammatical) ۲. فنی (technical) (شمیسا، ۱۳۸۱، ص ۲۷۵) که مراد او از جنبه فنی تأویل می‌تواند دو لایه مجازی و رمزی باشد. تأویل هر متن از این بابت عبارت از رمزگشایی نمادها و سمبلها و شرح آن متن است. این رمزهای عرفانی در اشعار و حکایات و داستانهای عرفانی را می‌توان با متشابهات قرآنی مورد مقایسه قرار داد. متشابهات قرآنی نیز همانند معانی و رمزهای لایه سوم زبانی یا همان رمزها و معانی عمیق و غنی قرآن است که تأویل آنها به آسانی میسر نیست. شطحیات (paradoxes) عارفانه نیز بیان‌هایی رمزی و عرفانی است که برای درک آنها ناگزیر باید تا لایه سوم زبان را شکافت و کاوید.

مقصود از این سخن آن است که پیش از هر نوع تأویل و تفسیر از داستان شیخ صنعان به این خصوصیت زبانی که هرمتنی دارای سه لایه زبانی و در نتیجه قابل تأویل به سه گونه معناست، اذعان کنیم. متن عرفانی- رمزی داستان شیخ صنعان از این امر مستثنا نیست و دارای لایه رمزی بسیار ژرف و غنی است. تأویل و تفسیر یک متن عرفانی مستلزم بررسی و مطالعه متن از دو منظر درون متنی (یا عناصر زبانی متن) و برون متنی (یا غایت، هدف و نتیجه متن) است. از منظر درون متنی یکی از راههای تأویل و رمزگشایی متون عرفانی، شناسایی عناصر باژنما در آن متون است.

کلمات، ترکیبات و عباراتی در اشعار عرفانی به کار می‌رود که شاعر برخلاف ظاهر آنها معانی معکوس، مخالف و متقابل آنها را مورد نظر دارد. این کلمات و عبارات همان باژنماها هستند که شاعر با به کار بردن آنها قصد دارد در عین بیان تلازم و تلائم ماهوی میان این کلمات و عبارات (باژنماها) و معانی مورد نظر خود (باژنموده‌ها) تقابل و ناسازگاری میان آن دو را نیز به خواننده انتقال دهد. برای مثال کلمه «باده» عنصر یا تعبیر باژنماست و شاعر برای بیان افکار خود و یا برای انتقاد از جمود، جهل و تظاهر زاهدان ظاهرپرست این تعبیر را در مقابل باژنمای دیگر مانند «سجاده» و «خرقه» به کار می‌گیرد. شاعر از باژنمای سجاده و خرقة باژنموده آن یعنی عبادات قشری، تقلیدی و

جاهلانه را در نظر دارد و از بازنمای باده، بازنموده آن یعنی تجلیات اسماء و صفات خداوند را در ذهن و دل خود می‌پروراند. این عمل شاعر را باژگویی یا باسرایبی، و اقدام خواننده به خواندن آن بازنماها را بر مبنای باژگویی شاعر بازخوانی می‌گوییم. جلوه‌گری تعابیر بازنما در شعر را نیز بازنمایی کلمات و تعابیر شعری می‌نامیم. بنابراین به طور خلاصه باژگویی در لغت یعنی گفتن و ادای کلمه یا مطلبی و اراده معنا و منظوقی عکس و باژگونه آن به قصد انتقاد یا استحسان. شناخت بازنماها و بازنمایی اهل ادب و شعر را بر فهم دیگری از متن عارفانه توانا می‌سازد. فقدان این گونه برداشت و فهم هرمنوتیکی از متون عرفانی، بویژه متون اشعار عرفانی، همواره موجب بروز پاره‌ای از خطاهای تأویلی و تفهیمی بوده است.

روش شاعر در بهره‌گیری از بازنماها غالباً چنین است که وی آنها را به صورت دوگانه یا چندگانه با بازنماهای دیگر - که معمولاً از نوع بازنماهای مقابل یا مخالف است - به کار می‌گیرد و با قرینه‌ای لفظی و نیز معنوی معنی و مقصود خویش را بیان می‌کند. گاهی شاعر به جای ایجاد تقابل میان بازنماها (مانند مسجد و میخانه) از تلازم و تلائم میان آنها (مانند آمیختن باده به سجاده و خرقه) پرده برمی‌برد و بدین وسیله به بیان مقصود خویش می‌پردازد. تقابل و نیز تلائم در بازنماها ریشه در تقابل و تلائم ظاهر و باطن، طریقت و شریعت، معنا و صورت، عرفان و زهد و... دارد. حرکت و بندگی آدمی در پیشگاه خداوند دو وجه عمده دارد: حرکت و بندگی ذاتی و قلبی، و حرکت و پرستش در صورت و ظاهر که عموماً در قالب عمل به احکام و شرایع به ظهور می‌رسد. وجود این دو وجه عبادی همواره پرستندگان خداوند را به دو گروه عمده یعنی گروندگان به حرکت ذات و معنویت مخلصانه و گروندگان به شرایع، احکام و مناسک ظاهری پرستش، متمایل نموده است. از این رو، عارفان و اهل سلوک با اعتقاد به ارزش و اعتبار حرکت ذات و سلوک باطنی آدمی، خود را از هرگونه ظاهرگرایی و قشری‌گری دور می‌سازند و تنها راه رسیدن به کمال عبودیت را توجه و

همت قلبی به ذات و جوهر نورانی انسان می‌دانند. از همین جاست که تقابل میان ظاهر و باطن و شریعت و طریقت و .. رخ می‌نماید.

در عین حال عارفان هرگز مدعی تعطیلی ادب و شریعت عارفانه نیستند، بلکه آن را لازم و متلائم طریقت و حرکت ذات سالکانه می‌دانند و معتقدند که آداب و شرایع عارفانه از حرکت و سلوک ذات عارف بر می‌جوشند و با تأثر از آداب و شرایع انبیاء در سلوک و بندگی او تجلی می‌یابند. ولی چنانچه این آداب و شرایع به صورت تقلیدی و بر پایه جهل یا عادت و نه از روی معرفت و دگرگونی ذات، توجّه و همت بندگان را به خود جلب نمایند، نه تنها به خویشتن خویش تحولی بنیادی در ذات آدمی ایجاد نمی‌کنند، بلکه او را از سیر و حرکت قلبی باز می‌دارند. با این بیان روشن است که این دو وجه از پرستش بندگان در اصل و ماهیت تقابلی با یکدیگر ندارند بلکه کاملاً در تلازم و سازگاری با یکدیگرند و اگر تقابلی هست علت آن در افراط و تعدی ظاهر بر باطن یا صورت بر معناست.

انواع تعابیر و عناصر باژنما در داستان شیخ صنعان را بدین شرح می‌توان دسته بندی کرد: ۱. دینی- شرعی مانند صلات و صوم و سنت، حج و عمره، حرم کعبه، توبه ۲. غیر دینی- غیر شرعی مانند بت پرستی، مستی، باده نوشی، تردامنی، گناهکاری، زناربندی، خوکبانی ۳. عرفی و مقبول مانند پاکدامنی، هشیاری، نیکنامی، آبرو، زهد، علم و طاعت، سجاده، ورد و دعا، مدرسه، عقل، وعظ، سلامت، خرقة ۴. غیر عرفی و غیر مقبول مانند رسوایی، عاشقی، دیوانگی، گمراهی، خذلان، بدنامی، ترسایی، ناقوس، کلاه گبرکی، عشقبازی، مجلس بزم و طرب، سگ کوی یار، غفلت، زرخندان ساقی ۵. خیر قابل ارزشگذاری دینی و عرفی مانند عشق، عرب، حجاز، زلف، چشم، ابرو، بیماری، (اقصای) روم، آه.

شاعر از عناصر (غیر)دینی- (غیر)شرعی، (غیر)عرفی و (غیر)مقبول هم برای بیان معانی ممدوح و هم برای بیان معانی مذموم بهره می‌گیرد. این عناصر بر اساس وجود هماهنگی یا هارمونی میان آنها و معانی مورد نظر شاعر (ممدوح یا مذموم) انتخاب

می‌گردد؛ چنانکه شرایع و ظواهر دین، مظهر ریا، تظاهر و ظاهرگرایی قلمداد می‌شود و مستی و رندی و امثال آنها نشانه تحول درونی، اخلاص و صفا و یکرنگی تلقی می‌گردد.

در اشعار عارفانه، هر گاه، شاعر باژگونه‌ها را به صورت مفرد و منفرد به کار می‌گیرد تنها به یک وجه و معنی باژگونه توجه دارد؛ اگر باژگونه‌های دینی، عرفی و شرعی را به کار می‌گیرد تنها به ریایی بودن و صوری و قشری بودن معانی آنها توجه دارد و اگر از باژگونه‌های غیر دینی و غیر عرفی بهره برمی‌گیرد نیست او تنها توجه و عنایت به جنبه معنوی و قلبی سلوک یا همان طریقت است. در تقابل و مقابله باژگونه‌های دوگانه این باژگونه‌های دینی و عرفی است که همواره مغلوب باژگونه‌های غیر دینی و غیر عرفی است؛ چنانکه مستی بر مستوری غلبه می‌یابد؛ دیوانگی بر هشیاری چیره می‌گردد و ... باژنماهای منفرد و بدون قرینه در اشعار عرفانی کاربرد بسیار دارند و یکی از نتایج بررسی و مطالعه باژنماهای دارای قرینه متقابل و متلازم پی بردن به همین باژنماهای منفرد بدون قرینه است؛ همین باژنماها هستند که عموماً آنها را با عنوان رمز، نماد، اصطلاح، استعاره و نظیر آنها می‌شناسیم و حتی گاهی بدون آگاهی در معانی و تعابیر عرفانی آنها ایجاد تردید می‌کنیم.

یکی از راه‌های اثبات باژگونه‌گی در تعابیر و مصطلحات شعر عرفانی و رمزی وجود باژنماهای دوگانه در کنار یکدیگر در یک بیت است. تقابل و مبارزه دو گونه باژنما در یک بیت و چیرگی باژنماهای غیردینی بر دینی و نیز غلبه باژنماهای غیر عرفی و غیر مقبول بر باژنماهای عرفی و مقبول، خواننده را بدین اندیشه سوق می‌دهد که چه عاملی موجب شده است که شاعری مسلمان و دیندار و حتی گاه مفسر و پرهیزگار اینچنین بر تعالیم دینی و عرفی و مقبول بتازد و آداب و سنن غیردینی و غیر مقبول را بر جای آن تعالیم بنشانند. اینجاست که وی با بهره‌گیری از قرینه‌های موجود در بیت و تحلیل معنایی بیت و نیز با آشنایی با زبان و سبک شاعر به باژنمایی در تعابیر و عناصر باژگونه پی می‌برد. منوچهر مرتضوی با طرح عنوانهایی چون «کلمات منفور و مورد مخالف»:

اهل ظاهر، عناوین و مصطلحات مقبول و محبوب، مصطلحات مردود و ..» به نوعی مبحث باژنمایی در شعر عرفانی را مورد توجه و بررسی قرار داده است. (رک. مرتضوی، ۱۳۸۴، صص ۹-۴۲۸)

عطار، در داستان شیخ، صنجان عناصر زبانی و رمزی خود را عموماً از نوع عناصر باژنما انتخاب کرده است. این عناصر نیز -که بویژه در ابیات ۱۲۷۶ تا ۱۳۰۵ و البته ابیات بعد در اوج صراحت و به صورت متقابل به کار رفته است- از نوع عناصر دینی، شرعی، عرفی و عناصر وابسته بدانها و نیز عناصر غیردینی، غیرشرعی، غیرعرفی و باژنماهای سازگار با آنهاست. عناصر نوع نخست عبارت است از: «خدا، ایمان، اسلام، دین، مصحف، دوزخ، بهشت، سجده خدا، علم و عمل، طاعت، حضور (جمع) نماز، صلوات و صوم و سنت، حج و عمره، دم مسیحایی، حرم کعبه، یزدانپرست، زاهد، مسلمانی، شیخی، پیر و مریدان، قُدوه اصحاب، خرقه، دعوی و لاف، کرامات و مقامات، عصا و ردا، فتوح، عافیت، ریاضت، خلوت، غسل، تسبیح، توبه، عذر، ناموس و حال، نام و ننگ، آب (روی)، بیداری، هشیاری، عقل، هوش، عرب، حجاز». عناصر نوع دوم شامل این الفاظ و تعابیر است: «بت، صنم، دختر (ترسا)، نگار، نوباه، سروقد، سیمبر، روی و کوی یار، سگ کوی یار، آفتاب، ماه، کفر، ترسایی، زناربندی، رسوایی، بدنامی، دیوانگی، خواب، بیماری، خوکبانی، سجده بت، عاشقی، عشقبازی، آه، غسل با خون جگر، عشق یار، حریف، قرآن سوزی، خمرنوشی، مستی، گمراهی و خذلان، غفلت، زلف، چشم، ابرو، غمزه، سیمتنی، لعل (لب)، دهان، میان، زنخدان، موی و شعر، روی، خال، برقع، نرگس، جام می، رطل، ساغر، شراب، باده، امّ الخبائث، خرقه سوزی، روح الله، ناقوس، کلاه گبرکی، شیدا، گبر، بت پرست، ترسابچه، غافل، ترسایان، دیر، (اقصای) روم».

در میان این باژنماها، مجموعاً چند گروه از عناصر و تعابیر معنایی در مقابل یکدیگر قرار گرفته‌اند:

۱. یزدان یا خداوند ذهنی و تقلیدی اهل ظاهر و خدای خامان در مقابل معشوق، صنم، دختر ترسا، نگار، روی و کوی یار، حریف، نوباوه، سروقه سیمبر، بت ماهرو، آفتاب، ماه، چشم، زلف، ابرو، لعل لب و نظایر آنها - به عنوان جلوه ها و صفات یار- قرار می‌گیرد.

۲. ایمان، دین، اسلام، مصحف، دوزخ، بهشت، سجده خدا، علم و طاعت، حضور(جمع)نماز، صلوات و صوم و سنت، حج و عمره، حرم کعبه، توبه، زهد، عافیت، پاکدامنی، هشیاری، نیکنامی و همانند آنها در مقابل کفر، ترسایی، زناربندی، رسوایی، عاشقی، دیوانگی، گمراهی، خذلان، بت پرستی، مستی، باده نوشی، غافلی، تردامنی، بدنامی، گناهکاری، خدمت معشوق، خوکوانی و مانند آنها قرار می‌گیرد.

۳. ظواهر، مظاهر، احکام و شرایع و باورهای دینی مانند مصحف، حج و عمره، صلوات و صوم و سنت، حرم کعبه، غسل، تسبیح، سجده خدا، مسلمانی، دوزخ، بهشت، فتوح، وضو، سجاده، ورد و دعا، قیامت و امثال آنها در برابر تعبیری همچون باده، جام و ساغر، زنا، دیر، روی و کوی یار، قرآن سوزی، خمرنوشی، خوکوانی، بدنامی، ناقوس، کلاه گبرکی، عشق‌بازی، مجلس بزم و طرب، خیال یار و نظیر آنها قرار می‌گیرد. شاعر برای ردّ و ابطال آداب و مظاهری که از جمود، خمود، جهل، تقلید و عادت حکایت می‌کند تعبیری را به کار می‌گیرد که سالک را به حرکت جوهری و تحول قلبی و نیز اخلاص و همت و صفا فرا می‌خواند. این تعبیر به روشنی به خواننده القا می‌کند که اساس دین حرکت و مستی ذات آدمی از تجلیات الوهی است و نه شکل و قالب رفتارها و باورهای موهومی بشری. این حرکت و مستی است که نهایتاً قلب و نفس آنان را صفا و لطافت می‌بخشد و ذهن آنان را در ادراک امور شریف تزکیه می‌دهد.

۴. آداب، رسوم و باورهای صوفیه مانند دعوی و لاف، عصا و ردا، کرامات و مقامات، ناموس و حال، خرقه پوشی، شیخی و مریدی، خانقاه، مدرسه و منبر، زهد، ورد و مانند آنها در مقابل باده نوشی، امّ الخبائث، آتش آه، ساغر می، لعل شاهد، کوی ترسایان، پیر مغان، زنا زلف و نظایر آنها قرار می‌گیرد.

۵. القاب و نیز اعلامی همچون صوفی، شیخ، زاهد، مسلمان، یزدان‌پرست، دل‌پوش، قُدوة اصحاب، عابد، مدعی، عاقل، سرزمین عرب، حجاز و جز آنها در برابر شخصیتها و نمادهایی چون عاشق، مجنون، گبر، بت پرست، روح الله، ترسا و ترسابچه، غافل، رطل گران، (اقصای) روم و جز آنها قرار می‌گیرد.

بنابراین حرکت شیخ از حرم کعبه و سرزمین عرب که بویژه در این داستان نماد و قبله ظاهرگرایان و سرزمین روسیاهان عربنمای جاهل و کورباطن است به سوی روم که مظهر سرزمین نور و روسفیدی ساکنان حریم آن حرم است، ترک آداب و شرایع مسلمانی و پذیرفتن ترسایی و بت پرستی، خرقه زهد و پیری برکندن و جامه ترسایان به تن کردن و تعبیرات دیگر همگی رمزها و نشانه‌هایی هستند برای حرکت جوهری سالک از عبادات تقلیدی و ظاهرگرایانه به سوی عبودیت عاشقانه، قلبی و مخلصانه. تا اینجا این تعبیر باژنما به صورت متقابل در برابر یکدیگر به کار رفته‌اند همچنانکه باژنماهای «عرب و روم، اسلام و ترسایی، ایمان و کفر، خداپرستی و بت پرستی، نیکنامی و بدنامی، خرقه پوشی و زناربندی، عاقلی و عاشقی (جنون)، هشیاری و مستی، هدایت و گمراهی، مصحف خوانی و مصحف سوزی، کعبه و دیر، زهد و باده نوشی، دوزخ و آتش آه، بهشت و روی و کوی یار و...» حاکی از تقابل و ناسازگاری میان معانی و محتوای آنهاست. اما آنجا که شیخ از سرزمین روم به سوی سرزمین حجاز باز می‌گردد این تقابل به تلازم و تلائم تبدیل می‌شود. در این مرحله است که عشق، شور و مستی شیخ با خرقه پوشی و توبه او به سوی کعبه ظواهر ملازمت و سازگاری می‌یابد.

از دو جهت میان داستان شیخ صنعان و غزلیات حافظ همانندی شگفت هست یکی از جهت کاربرد باژنماها و دیگری از جهت درونمایه شعری؛ چنانکه در هر دو اثر «حرکت ذاتی از ظاهرگرایی به سوی عشق و مستی از شراب جلوه‌های معشوق» درونمایه اصلی شعر است. از این دو جهت شاید بتوان دیوان حافظ را ترجمانی بی بدیل از داستان شیخ صنعان خواند و یا دست کم آن دو را دو روی یک سکه نامید. تنها

تفاوت بزرگ میان این دو اثر متعالی نوع ادبی آن دو است: یکی از نوع غزل عاشقانه عارفانه است و دیگری از نوع مثنوی داستانی-عرفانی. ابیاتی از حافظ آشکارا و پنهان از توجه حافظ به این داستان و درونمایه آن حکایت می‌کند:

به می سجاده رنگین کن گرت پیرمغان گوید

که سالک بی خبر نبود ز راه و رسم منزلها
(۱/۳)

دوش از مسجد سوی میخانه آمد پیر ما

چیست یاران طریقت بعد از این تدبیر ما
(۱۰/۱)

ما مریدان روی سوی کعبه چون آریم چون

روی سوی خانه خمار دارد پیر ما
(۱۰/۲)

گر مرید راه عشقی فکر بدنامی مکن

شیخ صنعان خرقه رهن خانه خمار داشت
(۷۹/۶)

وقت آن شیرین قلندر خوش که در اطوار سیر

ذکر تسبیح ملک در حلقه زنار داشت
(۷۹/۷)

بر مبنای اصل بازگویی و بازخوانی، داستان و به بیان دیگر طرح داستان شیخ صنعان را اینچنین می‌توان به رشته تأویل کشید:

شیخ پیش از دیدن خواب، در بندگی کورکورانه، شریعت و ظاهرگرایی است. با دیدن خواب وارد منازل سلوک و حرکت ذاتی می‌گردد. حرکت او به سوی روم حرکتی نمادی و تمثیلی و در معنای حرکت و سلوک جوهری است.

خوابی که شیخ می‌بیند همان سروش و الهام و افاضه خداوند یا همان عقل افاضه شده بدوست که در یک مرحله به بلوغ می‌رسد و آدمی را به حرکت به سوی نور نهیب

می‌زند. این خواب شبیه خواب ابراهیم و سپس قربان کردن اسماعیل به دست اوست. قربان کردن اسماعیل در فراز کوه با قربان کردن نفس، عادات و آمال شیخ در پیشگاه منظر عالی دختر ترسا تناسب و هماهنگی دارد. حرکت و هجرت ابراهیم از سرزمین بت پرستی به سوی کعبه یکتاپرستی نیز با حرکت شیخ از سرزمین ظاهرپرستی و خمود به سوی سرزمین نور، یکتاپرستی و جمالپرستی مناسب قابل تأمل دارد. از این جهت بت شکنی ابراهیم و بت پرستی شیخ در حقیقت یک حکایت بیش نیست و آن شکستن بت ظواهر و مجاز و روی آوردن به پرستش بت جمال و جلال است. نقش و شأن خواب در حرکت و سلوک از نفس‌پرستی و خودپرستی به سوی خداپرستی را در خواب پادشاه از حکیم الهی - در داستان «شاه و کنیزک» از مثنوی مولانا - نیز به کمال می‌توان در یافت.

مبدأ حرکت شیخ، در حقیقت، منزل شرایع، مغرب وجود و خانه تظاهر و تقلید و جهالت است و مقصد حرکت سرمنزل مقصود، منتهیات طریقت، مشرق نور و جمال لایزال، کوی یار و مجلس انس و خلوت بزم و سرمستی است. تمثیل سرزمین عرب یا حجاز و سرزمین روم از حیث سیاهی و سفیدی، تاریکی و نور، دینداری و کفر (ترسایی) اشاره بدین معنا دارد.

دختر ترسا که روحانی صفت است، در روم، در منظری عالی بر شیخ و مریدان او تجلی می‌کند، اما از میان آنان این شیخ است که باده جمال و جلال نور وجه دختر ترسا را به جان می‌نوشد. روحانی صفت بودن دختر ترسا اشاره دارد به مثالی و ملکوتی بودن جلوه‌های خداوند و منظر عالی حاکی از نسبت و تعلق تجلیات جمال به عالم بالا و عالم قدس است.

همچنانکه عشق و دلبستگی به دختری غیرمسلمان مستلزم دست کشیدن عاشق از دین، شرایع و آداب عرفی و اسلامی و تغییر آن شرایع و آداب با آیین و شرایع معشوق است، سرسپردگی عارف و عاشق به نور ذات احدی و نفوذ و اتحاد انوار صفات

وحدانی در ذات عارف نیز موجب تغییر آداب و شرایع و ظواهر او می‌گردد؛ هرچند باید پذیرفت که بخش عظیمی از آداب و شرایع عارفان و انبیاء به دلیل اشتراک آنان در سرسپردگی به یک منبع واحد(الله) همگون و هم‌ریشه است. از اینجاست که همواره میان عارفان (مستان قلندرمنش) و متشرعان و فقیهان تقابل فکری و شرعی پدید می‌آمده، زیرا متشرعان ظاهرپرست راهبری و نوآوری فکری عارفان را تحمل نمی‌کردند. پند مریدان در این داستان نیز به دلیل خست فکری و تقشّر ایمانی آنان در عاشق و عارفی چون شیخ در نمی‌گرفت.

شیخ صنعان با الحاح تمام قامت بت ترسا را قبله پرستش خویش می‌سازد و در حرکت جوهری، سلوک قلبی و فنای ذات مداومت می‌نماید. این جمع و تمرکز در انوار جلوه‌های جمال دختر ترسا بتدریج ذات شیخ را از خویشتن خویش فانی و در افعال، صفات و ذات دختر ترسا باقی می‌گرداند. استمرار این تأثیر و تأثر بویژه به سبب جوانی نور ذاتی جلوه جمال و پیری و تجربه سالها ریاضت و همت شیخ سرانجام به آزادی و رهایی جان او از هر گونه تعلق می‌انجامد. پیری اشاره به مدت مداومت و استمرار فراوان سالک در حرکت و سلوک قلبی در اثر تجلیات معشوق دارد و جوانی معشوق نشانه نیرو، انرژی و نشاط فراوان انوار جلوه‌های جمال و جلال ذات اوست.

دختر ترسا برای پذیرفتن شیخ شروطی مقرر می‌سازد؛ شروط او کاملاً با آیین ترسایان، که ترسایی و خمرنوشی و خوکیانی و .. منطبق است. هر معبود و معشوقی، بویژه خداوند جلال و جمال، شرط پذیرفتن هر عبد و عاشقی را دست کشیدن از همه آداب، آیین و رفتارهای پیشین و پیش گرفتن آیین مستی و بت پرستی و ظاهرسوزی می‌داند؛ زیرا معشوق از هر عمل و رفتاری عشق‌ورزی و اخلاص می‌جوید. بنابراین، مراد از «سجده در پیش بت» سجده در برابر ذات جمال و جلال نورالانوار و مراد از سجده در برابر کعبه سجده در برابر ظواهر و مظاهر ظلمات تعبّد قشری است. قرآن سوختن و دیده از ایمان بردوختن نیز به خروج از ظلمات تعبّدات قشری به سوی نور

ذات احدی اشاره دارد. تنها راه رسیدن بدین مقصود راه خانهٔ خمّار است و جام می از دست او گرفتن؛ زیرا باختن ایمان و دین تنها از راه مستی و مدهوشی میسر است و مستی جز ساغر گرفتن از بادهٔ تجلیّات معشوق نیست؛ از این رو شیخ تا خمرنوشی (سرمستی و شور در اثر تجلیّات معشوق) اختیار نمود مصحف کریم و خرقهٔ لثیم (در آداب ظاهری) سوخت و چشم از ایمان و دین قشری بر دوخت. با این همه، دختر ترسا بدین اندازه قناعت نکرد و با «گران کابین» خواندن خود دو شرط دیگر بر دوش شیخ نهاد: نخست سیم و زر پرداختن بود و دوم یک سال خوکوانی کردن. شرط نخست، رمزی است برای درباختن دنیای مادی: «إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةَ...» (توبه: ۱۱۱) و شرط دوم اشاره‌ای است به مراقبت از خوک نفس و مداومت و مجاهدت در این ریاضت.

در سرتاسر داستان، مریدان همواره به سوی شرایع و ظواهر تمایل شدید دارند و از این نظر در نقطهٔ مقابل شیخ ایستاده‌اند. رفت و برگشت آنان از حرم کعبه به سوی روم و به عکس و نیز نگرانی و اضطرابشان از حالات روحی شیخ حتی آنجا که شیخ پس از توبه و بازگشت به سوی کعبه بار دیگر به دلیل الهام قلبی به طرف دختر ترسا حرکت می‌کند (۵-۱۵۷۳) یا آنگاه که شیخ آنان را به دلیل همراهی نکردنشان در عشق و مستی (به سبب ظاهرگرایی آنان) به سوی کعبه باز می‌گرداند (۱۴۸۹) همگی نشانهٔ دلبستگی مریدان به ظواهر شرعی و عرفی است. این دلبستگی تا آخر داستان همچنان ادامه دارد با اینکه همت غالب آنان وفاداری و اقتدا به شیخ بوده است. از میان چهارصد مرید این مرید آگاه است که ارتباطی روحی و معنوی هم با الهامات غیبی و هم با سلوک و احوال شیخ دارد. او واسطه‌ای میان شیخ و مریدان است و با خواب اوست که پیامبر - ص - آزادی شیخ از مرحلهٔ دوم سفر و ورود او به مرحلهٔ سوم سفر را بشارت می‌دهد.

هرگونه توقف و درنگ در منازل سیر و سلوک در نزد سالکان عارف گناهی است عظیم؛ بنابراین توبه، شرمساری و استغفار شیخ اشاره‌ای به این منزل است و اگر زنار می‌گسلد؛ خرقه می‌پوشد و راه کعبه شریعت در پیش می‌گیرد بدین معنی است که وی وارد سفر سوم گشته است این سفر به تعبیری دیگر بازگشت و توبه از سفر دوم (مستی و عشق) به سوی آداب و شرایع عارفانه به سبب پختگی و عقلانیت جبروتی است.

هنگامی که سالک عارف مجهز به طریقت و شریعت، مستی و ادب و تعارف و تدبیر گشت، به منزلت و مقام ولایت نایل می‌گردد. اینجاست که مظاهر و جلوه های هستی همگی به دین و آیین سالکانه او در می‌آیند. دختر ترسا که مظهر جمال و احدیت است پس از اینکه به مقام ولایی و ارشادی شیخ وقوف می‌یابد با الهام و مدد انوار خورشید آسمانی مجذوب و طالب طریقت شیخ می‌گردد. همان جلوه سرشار از ناز و طرب که بی‌آگه و از روی فطرت- و نه اختیار- راه بر شیخ زد (۱۵۶۶) اینک در پی او کادح و سرگشته است. سبب اعتلای شیخ به مقام ولایت و خلافت سرعت و شتاب حرکت جوهری در ذات او بود؛ این سرعت و شتاب نیز از راه جمع و تمرکز در وجود و حدانی خداوند حاصل گشت.

بازگشت شیخ به سوی دختر ترسا حاکی از آغاز سفر چهارم شیخ است این بار بازگشت شیخ با حفظ شریعت و طریقت است زیرا هنگامی که شیخ بر بالین دختر حاضر می‌گردد در خرقه دیانت اشک محبت و عشق بر چهره او فرو می‌ریزد و با قلب آکنده از عشق و مستی است که اسلام را به او عرضه می‌کند و این نشان از اتحاد شریعت و طریقت است. انتهای داستان انتهای حرکت و سلوک شیخ در طریقت و سفر ذاتی خود است و آن پیوند دادن جان مظاهر جمال و جلال هستی با ذات احدیت است.

۳. تطبیق داستان شیخ صنعان با اسفار اربعة سالکان و عارفان:

در کتابهای عرفان و تصوف در باره سفر و اسفار و واژه های مترادف آن مانند سیر، روش، سلوک، قدم، حرکت، طیّ طریق، قطع منازل و امثال آنها نکات فراوان بیان شده است. این موضوع به دلیل جایگاه بنیادین سفر و حرکت جوهری در مبانی عرفان اهمیّت فوق العاده یافته است. با اینکه سفر را عموماً توجه دل به سوی حق تعریف کرده‌اند اما می‌توان گفت سفر در دیدگاه عرفان نظری همان حرکت ذات است که به وسیله تفکر، تعقل و تمرکز در همه انواع تجلّیات ربوبی از طریق جذب صور اسماء و صفات حضرت احدیّت از جمله صور محسوسات و معلومات (صور جمالی و جلالی) حدوث می‌یابد.

ابن عربی در «فتوحات مکّیه» به اختصار به انواع سفر اشاره نموده است. وی می‌نویسد: «فَتَمَّ سَفْرٌ بِحَقِّهِ وَ سَفْرٌ بِخَلْقِ فَالسَّفْرُ بِالْحَقِّ عَلَى نَوْعَيْنِ سَفْرُ ذَاتٍ وَ سَفْرُ صِفَةٍ وَ الْإِنْسَانُ الْكَامِلُ يُسَافِرُ هَذِهِ الْأَسْفَارَ كُلَّهَا فَيَسَافِرُ بَرُّهُ عَنِ كَشْفِ إِلَهِيٍّ وَ مَعِيهِ مُحَقِّقُهُ يَكُونُ فِيهَا مَعَ الْحَقِّ كَمَا هُوَ الْحَقُّ مَعَنَا أَيْنَمَا كُنَّا. ..» (ابن عربی، ۴، ج. ۲، ۳۸۴)^۳

سید شریف جرجانی (۸۱۶-۷۴۰ ه. ق.) یکی از مشهورترین و دقیق‌ترین تعاریف از اسفار اربعة را پیش از صدرالمتألّهین شیرازی اینچنین بیان نموده است: «السَّفْرُ الْأَوَّلُ هُوَ رَفْعُ حُجُبِ الْكَثْرَةِ عَنِ وَجْهِ الْوَحْدَةِ وَ هُوَ السَّيْرُ إِلَى اللَّهِ مِنْ مَنَازِلِ النَّفْسِ بِإِزَالَةِ التَّعَشُّقِ مِنَ الْمَظَاهِرِ وَ الْأَغْيَارِ إِلَى أَنْ يَصِلَ الْعَبْدُ إِلَى الْأَفْقِ الْمُبِينِ وَ هُوَ نِهَآئَةُ مَقَامِ الْقَلْبِ. السَّفْرُ الثَّانِي هُوَ رَفْعُ حِجَابِ الْوَحْدَةِ عَنِ وَجْهِ الْكَثْرَةِ الْعِلْمِيَّةِ الْبَاطِنَةِ وَ هُوَ السَّيْرُ فِي اللَّهِ بِالْإِتِّصَافِ بِصِفَاتِهِ وَ التَّحَقُّقِ بِأَسْمَائِهِ وَ هُوَ السَّيْرُ فِي الْحَقِّ بِالْحَقِّ إِلَى الْأَفْقِ الْأَعْلَى وَ هُوَ نِهَآئَةُ حَضْرَةِ الْوَاحِدِيَّةِ. السَّفْرُ الثَّلَاثُ هُوَ زَوَالُ التَّقْيِيدِ بِالضَّدِينِ الظَّاهِرِ وَ الْبَاطِنِ بِالْحَصُولِ فِي أَحَدِيَّةِ عَيْنِ الْجَمْعِ وَ هُوَ التَّرَقِّيُّ إِلَى عَيْنِ الْجَمْعِ وَ الْحَضْرَةِ الْأَحَدِيَّةِ وَ هُوَ مَقَامُ قَابِ قَوْسَيْنِ وَ مَا بَقِيَ مِنَ الْإِنْبِيَّةِ فَإِذَا ارْتَفَعَتْ وَ هُوَ مَقَامُ أَوْدُنِي وَ هُوَ نِهَآئَةُ الْوَالِيَّةِ. السَّفْرُ الرَّابِعُ عِنْدَ الرَّجُوعِ عَنِ

الحقُّ إلى الخلقِ و هو أحدىُّ الجَمعِ و الفرقِ بشهودِ إندراجِ الحقِّ فى الخلقِ و إضمحلالِ الخلقِ فى الحقِّ حتّى يرى عينَ الوحدهِ فى صورةِ الكثرةِ و صورةَ الكثرةِ فى عينِ الوحدهِ و هو السِّرُّ بالله عن الله للتكميلِ و هو مقامُ البقاءِ بعدَ الفناءِ و الفرقِ بعدَ الجمعِ.» (جرجانى، ۱۳۶۸، ذیل «السفر»)^۴

شاید بتوان سفرهای اربعه یا همان حرکات و تحولات ذاتی و صفاتی چهارگانه را به بیانی ساده‌تر و شاعرانه‌تر چنین خلاصه نمود: ۱. سفر اول: حرکت و تحول از بشریت، جسمانیت و ظلمت ۲. سفر دوم: حرکت ذاتی در ملکوت و نفس هستی، انوار و صور مثالی و جمال و جلال حضرت و احدیت ۳. سفر سوم: حرکت و انقلاب عقلی با انوار قاهره جبروتی از جمع، سکر و فنای صفاتی به سوی الحاق شریعت، ادب و ظواهر به طریقت و خلوت و مستی (مرتبه ولایت، خلافت و جامعیت سلوک) ۴. سفر چهارم: حرکت و تحولات وجودی و جوهری در جهان شهادت اما با فنا و بقای در واحدیت خداوند (مرتبه اتحاد کامل ولی با انوار اسماء و صفات خداوند یا مرتبه امامت).

در بررسی داستان شیخ صنعان و حرکت او از مبادی گوناگون و رفت و برگشت او از دو مبدأ و مقصد، یعنی حرم کعبه (حجاز) و روم، این فرضیه استنباط می‌گردد که مبادی و مقاصد حرکت شیخ بیانی رمزی و نمادی است برای مبادی و مقاصد حرکت ذاتی (عقلی، نفسی و جسمانی) در وجود سالکان طریقت عرفان؛ و مراحل متعدد این حرکت‌های ذاتی همان مراحل، منازل و درجات سفرهای روحانی یا معنوی است. این داستان به طور شگفتی آوری با سفرهای چهارگانه منقول از ملاصدراى شیرازی مطابقت و هماهنگی دارد.^۵

مطابقت داستان شیخ صنعان با اسفار اربعه در عرفان نظری را باید نتیجه و غایت نهایی داستان و هدف اصلی عطار از سرودن آن داستان دانست. حرکت شیخ از حرم کعبه به سوی روم عشق، از نوع حرکت به عقب نبود بلکه برخلاف تصور عامه، این

حرکت با اینکه به ظاهر حرکتی انحرافی و معکوس است اما از دید عطار دقیقاً حرکتی به سمت مقصد و مقصود است، زیرا زبان و بیان عطار در این داستان از نوع زبان رمز و عرفان و زبان شعر است. او در این داستان، عناصر زبانی را از نوع عناصر باژنما انتخاب کرده است و روشن است که در این نوع زبان، عناصر و الفاظ به صورت معکوس و پارادوکسیکال به کار می‌روند؛ همچنانکه در غزلیات خویش نیز از این باژنماها بسیار فراوان بهره گرفته است:

مرا قلاش می‌خوانند، هستم

من از دزدیکشان نیمم مستم

نمی‌گویم ز مستی توبه کردم

هر آن توبه کز آن کردم شکستم...

...نمی‌گویم که فاسق نیستم من

هر آن چیزی که می‌گویند هستم

ز زهد و نیکنامی عار دارم

من آن عطار دزدیخوار مستم

(عطار، دیوان، غزل ۴۹۱)

توجه عطار به موضوع سفر و اسفار عارفانه را از نکاتی همچون داستان حرکت و سفر مرغان به سوی سیمرغ، عنایت وی به طرح «هفت وادی طلب یا هفت شهر عشق» (منطق الطیر، ب. ۳۲۴۸ به بعد) و تصریح او به الفاظی پربسامد همچون «سفر، سیر، عروج، عزیمت، عقبه، راه، قدم در ره نهادن و...» در همه اشعار و نیز در داستان شیخ صنعان (ر.ک. ب. ۱۲۰۶، ۱۲۱۱، ۱۴۳۱، ۱۴۳۳ و...) و همچنین از حرکت شیخ از حرم کعبه تا مقصد روم و از مبدأ روم تا مقصد حجاز- که بن‌مایه اصلی داستان است- می‌توان در یافت. گرچه ممکن است عطار از سفرهای چهارگانه مشهور آگاهی کامل نداشته است، اما او به کشف درون کاملاً بدین سفرهای روحانی واقف بوده است؛ هفت وادی طلب به نوعی گویای این حرکتها و سفرهای چهارگانه معنوی و عرفانی است.

مراتب و مراحل اسفار اربعه

مرتبه نور بسیط الحقیقه احدیت
سفر چهارم: حرکت و تحولات
ذاتی در جهان شهادت اما با فنا و
بقای در واحدیت خداوند (مرتبه)
اتحاد کامل ولی با انوار اسماء
و صفات خداوند یا مرتبه نبوت و
امامت

مرتبه ظلمانیت و غاسقیت بشری
سفر اول: سفر و حرکت از مرتبه
بشریت، ظلمت، قساوت قلب، تصلب
عقل و فکر، جهل نسبی، شرایع
تقلیدی، تمصب به مقصد انوار لطیف
ملکوتی، رقت قلب، تزکیه ذهن و
تنبیه نفس، کشف باطنی و انقطاع از
ظلمات

مرتبه انوار قاهره عقلی
سفر سوم: حرکت عقلی در مرتبه
ملکی با انوار قاهره جبروتی به
سوی الحاق شریعت و ادب (مرتبه)
ولایت، خلافت، قسار، تمکین و
رندی

مرتبه انوار ملکوتی و
صور لطیفه
سفر دوم: حرکت و سیر ذاتی در
مرتبه ملکوت و نفس هستی (مرتبه)
عشق ورزی و شور

السفر الاول: من الخلق الى الحق

سفر اول، حرکت و تحول از «مبدأ ظلمت دنیایی، خشونت و قساوت و تکثف قلب، تصلب عقل و فکر، جهل نسبی، توقف در شرایع، تقلید و تعصب در اندیشه و عمل» به مقصد «انوار لطیف ملکوتی، لطافت و رقت قلب، تذکیه ذهن و تنبیه نفس، کشف باطنی و انقطاع از ظلمات» است. حرکت، تغیر و تحول در ذات سالک- بویژه در این سفر- زمانی حادث می‌گردد که وی ذات خویش را در معرض انوار و انرژیهای تجلیات مملکی قرار دهد و عدسی همت خویش را میان آن تجلیات و ذات خویش تنظیم و تمرکز (= جمع) دهد؛ چنانکه سرانجام ذات خویش را از مظاهر و ظواهر ظلمانی عاری بیند. هرچه تمرکز و جمع سالک در انوار تجلیات افزونتر گردد سرعت حرکت و تغیر ذات او افزونتر خواهد گشت. تمرکز دائمی در جلوه‌های جمال و جلال در اصطلاح عارفان و صوفیان همان ذکر و مقام جمع است. یکی از عوامل بسیار مؤثر در ایجاد حرکت و دگرگونی ذات آدمی عشق او به جلوه‌های جمال و جلال خداوند است. این عشق نفسانی با ذات آدمی همان می‌کند که شوک برقی با تن انسان در شرف مرگ.

این سفر را در داستان شیخ صنعان به روشنی می‌توانیم دید. سفر نخست شیخ از زمانی آغاز می‌گردد که در پی دیدن خواب عزم حرکت از سرزمین حجاز به سوی سرزمین روم می‌کند. شیخی صاحب کرامات و مقامات که چهارصد مرید دارد و پنجاه سال در حرم کعبه مجاور است، به واسطه ندای خواب سفر و حرکت روحی خویش را از حرم کعبه که نماد ظواهر دین و مبدأ حرکت است آغاز می‌کند. از مبدأ حرکت هرچه به سمت روم طی طریق می‌کند، انقطاع او از شرایع ظاهری، ظلمت دنیایی و قساوت قلبی کامل‌تر می‌شود. سفر شیخ با رسیدن به سرزمین روم و طوف آنجا به پایان می‌رسد. مشخصه اصلی این سفر انقطاع از حرم کعبه، طوف و زیارت روم و ظهور نخست بار دختر ترسا بر شیخ و مریدان است. این ابیات از بیت ۱۲۰۱ آغاز می‌شود و با بیت ۱۲۳۱ پایان می‌پذیرد.

السفر الثاني: بالحق في الحق

سفر دوم از انتهای سفر اول آغاز می‌گردد و به فنای در انوار قاهره اسماء و صفات جمال و جلال انتها می‌پذیرد. در این سفر، در کنار طوف افعال و مظاهر تجلیات معشوق در اسماء و صفات او نیز سیر می‌کنند تا بدانجا که با نیرو و جذبۀ تجلی و نیروی عشق صفات و اسماء معشوق در جان و دل سالک متحد می‌گردد. مشخصه اصلی این سفر ورود سالک به مرتبۀ علمی و عقلی، مستی و سرگردانی او با بادۀ جلوه های یار و خرابی ایمان و دل او با انوار غالب صفات و اسماء محبوب است، چنانکه بندبند وجود شیخ با برطرف شدن برقع از روی دختر ترسا، متأثر از آتش روی او، در آتش عشق شعله ور می‌گردد و در پی آن ایمان، عافیت و دینداری خویش را در می‌بازد. در همین سفر است که شیخ با جمع و تمرکز در انوار اسماء و صفات یار و تحمل ریاضتهای شبانه و مراقبه های نفس در فراق او (خوکبانی) سرعت حرکت و تحول ذاتی خویش را افزونتر می‌سازد:

بود تا شب همچنان روز دراز

چشم بر منظر دهانش مانده باز

(۱۲۴۶)

عشق او آن شب یکی صد بیش شد

لاجرم یکبارگی بی خویش شد

(۱۲۴۹)

گفت برخیز و بیا و خمر نوش

چون بنوشی خمر، آیی در خروش

(۱۳۵۷)

چون به یک جا شد شراب و عشق یار

عشق آن ماهش یکی شد صد هزار

(۱۳۶۳)

او در این سفر که بیشترین حجم داستان نیز بدان اختصاص یافته است (۱۲۳۲ تا ۱۵۱۵) با شرب باده جلوه های یار و ذوق لذت و مستی آن - مطابق شروط دختر ترسا - به هرچه شرایع و آداب و آبرو و شیخی است پشت پا می زند (یعنی همان مقام استغنا از غیر) و خود را، به فرمان یار، هم رنگ او می سازد:
هر که او هم رنگ یار خویش نیست

عشق او جز رنگ و بویی بیش نیست
(۱۳۵۴)

شیخ گفتش هر چه گویی آن کنم

هر چه فرمایی به جان فرمان کنم
(۱۳۵۵)

در انتهای سفر، دختر ترسا، شیخ را می پذیرد و این زمانی است که وی بر شروط خود می افزاید و شیخ را به بخشیدن دنیای خود (سیم و زر) و ریاضت و مراقبه نفس (خوکنانی) فرا می خواند و شیخ طاعت می نماید و پس از یک سال ریاضت و مراقبه و پذیرفته شدن در نزد معشوق، که نشانه فناى او در صفات یار است، دوباره یاد کعبه و دینداری می کند؛ زیرا سنت خلقت این است که آدمی پس از رسیدن به وصال و قرار به تعادل و آرامش در اندیشیدن، دست می یابد و این آغاز مرحله ای از سلوک و حرکت ذاتی شیخ است که از آن با تعبیر سفر سوم (من الحق الى الخلق بالحق) یاد می کنیم.

السفر الثالث يقابل الاول: من الحق الى الخلق بالحق

سفر سوم حرکت و سیر از ملکوت تجلیات به سوی جبروت عقلی یا انوار قاهره عقلی است. در این سفر روحانی، به سبب وصال و قرار سالک در ذات و صفات یار و نیز ظهور انوار عقلی و جبروتی در وجود او مقام جمع، سکر، طریقت، خلوت، مستی و فنای صفاتی با شرایع، آداب، دینداری و ظواهر دین در می آمیزد و بدین دلیل سالک با جمع طریقت و شریعت مقام و مرتبه ولایت و خلافت می یابد. در انتهای این مرتبه،

سالک وجود خود و وجود همه هستی را با وجود خدا یکی می‌بیند و به وحدت تامه می‌رسد و عشق او به جلوه‌های هستی در طول عشق او به خداوند قرار می‌گیرد. بازگشت شیخ از مرحله عشق و شور نسبت به دختر ترسا و ادامه حرکت و سفر او به سوی حرم کعبه و حکمت و قرآن و خبر (عطار، بیت ۱۵۳۲) و به بیان دیگر برگشت او از کفر و بت‌پرستی به ایمان، یزدانپرستی و خرقه‌پوشی اشاره بدین سفر دارد. این حرکت درونی شیخ نیز با افاضه غیبی و البته با عنایت رسول گرامی حادث می‌گردد؛ چنانکه گویی غباری از راه یا بندی از پای شیخ برداشته می‌شود. شرح این سفر را در ابیات ۱۵۱۴ تا ۱۵۴۷ می‌توانیم دید.

السفر الرابع يقابل الثانی من وجه: بالحق فی الخلق

حرکت و تحولات ذاتی سالک در سفر چهارم به انتها می‌رسد و او در میان خلق اما با بقای در واحدیت اسماء و صفات خداوند، مرتبه نبوت، امامت، هدایت و تشریح یافته، ظهور عینی صفات حق می‌گردد؛ چنانکه نمی‌توان او را از حق باز شناخت: «...كُنْتُ لَهُ سَمْعًا فَيَسْمَعُ بِي وَ بَصَرًا فَيُبْصِرُ بِي وَ لِسَانًا فَيَنْطِقُ بِي وَ يَدًا فَيَبْطِشُ بِي».

اِنَا مَن اَهْوَى وَ مَن اَهْوَى اَنَا

نَحْنُ رُوحَانٍ حَلَلْنَا بِدَنَا

(حسین حلاج)

سفر پایانی شیخ صنعان زمانی آغاز و انجام می‌یابد که دختر ترسا با دیدن خواب آفتاب، در صدد بر می‌آید به شیخ و دین او بپیوندد. او سرانجام با هدایت شیخ به دین اسلام راه می‌یابد و در فراق خداوند جان از این خاکدان پرصداع بیرون می‌کشد. معلوم می‌شود که دو گروه از آفریده‌های خداوند یعنی هم مریدان (اهل ظواهر دین و شریعت‌گرایان) و هم عاشقان، ترسایان، مستان و دختران ترسا همگی به دلایلی در سلوک خویش نقص و نقیصه دارند؛ سفر و سلوک مریدان و ظاهرپرستان از این جهت که اهل عشق و مستی نیستند و سلوک مستان و عاشقان از این بابست که چنانکه باید ملتزم شریع، ظواهر و آداب نیستند انحراف و نقص دارند؛ حرکت شیخ از شخصی به

سوی ترسایی و حرکت دختر ترسا از ترسایی به سوی دینداری و اسلام و به بیان دیگر ترسایی و خمرنوشی آموختن شیخ از دختر ترسا و اسلام و ایمان آموختن دختر ترسا از شیخ در جهت تکمیل این نقص و نقیصه است. بدین دلیل سالکان همواره محتاج خضر راه و پیر و ولیّ طریق‌اند. پیری که هر دو گونه سلوک را تجربه کرده باشد و این تجربه در پایان سفر سوم حاصل می‌گردد. عطار تفصیل این حرکت روحانی و سیر معنوی را از بیت ۱۵۴۸ آغاز می‌کند و در بیت ۱۵۹۵ پایان می‌بخشد. نکته قابل تأمل در این است که گروه دوم، یعنی ترسایان و مستان، اولاً در درک دین اهل ظاهر مستعدترند ثانیاً با گرویدن به شرایع و آداب دین و حفظ آنها به سفر سوم و در پی آن به مقام فنا از این جهان دست می‌یابند ولی گروه نخست یعنی اهل ظاهر و دینداران قشری- جز اندکی از آنان- اولاً از درک جهان مستان و عاشقان عاجزند ثانیاً راه به سفر دوم و سوم نمی‌یابند و همچنان در دلبستگی و وابستگی خویش به ظواهر باز می‌مانند؛ چنانکه مریدان از بازگشت شیخ به کعبه و خرقه‌پوشی او شادی می‌نمایند و بدون درک دومین سفر شیخ باز در کعبه مقیم می‌گردند.

نتیجه‌گیری

۱. برداشتهای اخلاقی، دینی، فرهنگی از داستان شیخ صنعان هیچ انطباقی با نوع (genre) داستان ندارد زیرا داستان شیخ صنعان از نوع رمزی- عرفانی و نیازمند تأویل عرفانی متناسب با زبان شعر و زبان تصوف عاشقانه است. بنابراین انتساب برخی ناسازگاریها و انحرافات اخلاقی و دینی یا اتهام غلبه هواهای نفسانی به شخصیت اصلی داستان و یا دست کم نتیجه داستان را بیان آزمایش و امتحان الهی دانستن و یا به دید خوشبینانه وفاداری و فداکاری در راه معشوق را غایت اصلی داستان خواندن نگرش‌هایی است که تنها از منشأ و نظرگاه دینی، اخلاقی و فرهنگی بر می‌خیزد درحالی که نظرگاه عرفانی، بویژه عرفان نظری، برداشتی دیگرگون از داستان شیخ صنعان دارد.

۲. داستان شیخ صنعان از حیث طرح داستانی آن، انتخاب شخصیتها و فضای داستانی با درونمایه اصلی داستان انطباق کامل دارد که حاکی از هدفمند بودن و طرحمند بودن داستان است.

۳. درونمایه و موضوع اصلی داستان عبارت است از: «حرکت و تحول از دینداری به سوی عشق‌ورزی و حرکت و تحول از عشق‌ورزی به سوی دینداری توأم با عشق-ورزی».

۴. از آنجاکه بیان تعالیم و مباحث عرفانی در شعر و داستان عرفانی با زبان رمز و نماد صورت می‌پذیرد، بنابراین برای فهم و تفهیم آن تعالیم، بهره‌جویی از اصل «بازگویی و بازخوانی» ضرورتی بایسته به نظر می‌رسد.

۵. هدف از بازنمایی در شعر عرفانی و نیز در شعر عطار همواره بیان تقابل و در عین حال تلائم و تلازم میان دو ضد یعنی ظاهر و باطن، شریعت و طریقت، ادب و عشق، باده و سجاده و... بوده است. از این روی، اگر عطار حرکت از حجاز به سوی اقصای روم، تغیر از خرقه پوشی به زناربندی، عبور از مسجد به سمت میخانه، روی برتافتن از اسلام و روی آوردن به ترسایی، برگشتن از مصحف خوانی و اقدام به قرآن سوزی و... را از عناصر و بن‌مایه‌های اصلی داستان خود قرار داده بدین سبب است که این عناصر بازنما نماینده دو قرین متضادند و چون حرکت و تحول از حجاز به روم، کعبه به دیر، زهد به باده نوشی، ایمان به کفر، خداپرستی به بت‌پرستی است، به ناچار باید از این عناصر بازنما تحول و حرکت از ظاهر به سمت باطن را استنباط نمود. تا اینجا عطار از تقابل و دشمنی ظاهر و باطن پرده بر می‌گیرد، اما در انتهای داستان که شیخ توبه می‌کند و به سمت حجاز و کعبه باز می‌گردد، گویای باور عطار است که توقف در مستی و رکود و سکون در عشق به جلوه‌های هستی گناهی عظیم است و باید مستی را با هستی و طریقت را با شریعت قرین و ملازم ساخت.

تشخیص عناصر بازنما و تأویل آنها در شعر رمزی در صورتی آسان می‌نماید که این عناصر دارای قرینه باشند، همانگونه که روم قرینه حجاز و باده قرینه سجاده است.

اما بازخوانی زمانی سخت می‌گردد که قرینه‌ای برای بازنماها موجود نباشد و یا دست کم یافتن آن به سختی میسر گردد؛ در اینجا است که ارزش اصل بازنمایی در شعر رمزی و عرفانی چهره بر می‌گشاید؛ زیرا بر اساس این اصل، خواننده همان بازنماها یا بازنماهای معادل اما دارای قرینه در اشعار دیگر را مد نظر خویش قرار می‌دهد و با تطبیق آنها با بازنماهای منفرد، شعر را بازخوانی و در واقع بازخوانی می‌کند.

۶. داستان شیخ صنعان و حرکت او از حجاز به سمت روم و طواف آنجا و سپس بازگشت او از اقصای روم به سوی حجاز و باز رجعت دیگر بارش به سمت روم، اما برای نجات و هدایت دختر ترسا، با اسفار اربعه که غالباً پس از او در اذهان عارفان و فیلسوفان (از جمله ابن عربی و ملاصدرای شیرازی) نقش بست، مطابقت کامل دارد. عطار در زمره شاعرانی است که سفر و سیر عارفانه در افکار و تعالیم او جایگاه ویژه دارد؛ داستان حرکت و سفر مرغان به سوی سیمرغ، طرح «هفت وادی طلب یا هفت شهر عشق» و تصریح او به الفاظی پربسامد همچون «سفر، سیر، عزیمت، پرواز، عروج، عقبه، راه، قدم در ره نهادن و...» نشانه‌هایی از توجه و نظر او به سفر و حرکتهای روحانی و قلبی‌اند.

یادداشت‌ها

۱. برای کسب معلومات افزونتر ر.ک: صمد رحمانی خیایوی، سیری در دنیای داستان و داستان نویسان، ۱۳۸۲، صص ۵۰-۳۲ نیز ابراهیم یونسی، هنر داستان نویسی، ۱۳۸۴.
۲. تفصیل این بحث در مقاله‌یی با عنوان «بازگویی و بازخوانی در شعر حافظ» به قلم اینجانب در شماره ۶ مجله «مطالعات عرفانی» دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه کاشان به چاپ خواهد رسید.
۳. ترجمه: دو گونه سفر وجود دارد، سفر به حق و سفر به خلق؛ سفر بالحق خود دو گونه است: سفر ذات و سفر صفت. و انسان کامل این دو سفر را طی می‌کند. او به کمک و همراهی پروردگارش از کشفی الهی و معیت و حضوری محقق شده سفر می‌نماید. سفری که در آن در معیت حق است همچنانکه حق نیز خود با ماست هر آنجا که باشیم.

۴. ترجمه: سفر نخست عبارت است از کنار زدن پرده های کثرت از جمال وحدت و آن سیر الی الله است از منازل نفس با یکسو نهادن عشق خویشتن به مظاهر و اغیار تا آنجا که عبد به افق اعلیٰ ببیوندد و این نهایت مقام قلب است. سفر دوم عبارت است از کنار زدن نقاب و پرده وحدت از صور و وجوه کثرت علمیه باطنه: [کشف وحدت از صور مظاهر و کثرات] و آن سیر فی الله است با متّصف شدن به صفات او و تحقق یافتن به اسماء او. این سفر همان «سیر فی الحق بالحق إلى الأفق الأعلى» و آن نهایت حضرت احدیت است. سفر سوم عبارت است از زوال تقیّد و دلبستگی به دو ضدّ ظاهر و باطن از طریق حصول در مقام احدیت عین الجمع؛ و آن ترقی و سیر به سوی عین الجمع و حضرت احدیت است که همان مقام قاب قوسین است تا آنگاه که هنوز دویی و دوگانگی باقی باشد؛ و چون دوگانگی زایل گشت، مقام او ادنی خواهد بود که نهایت مقام ولایت است. سفر چهارم، هنگام بازگشت ولیّ از حقّ به سوی خلق حدوث می یابد و آن احدیت جمع و فرق است با شهود اندراج و وحدت حق در خلق و فنا و اتحاد خلق در حق؛ تا آنجا که او عین وحدت را در صورت کثرت و صورت کثرت را در عین وحدت ببیند. این همان سیر بالله عن الله برای نیل به کمال و عبارت از مقام بقاء بعد الفناء و فرق بعد الجمع است.

۵. در هر حال شهرت «اسفار اربعه» را ناگزیر مرهون عارف، فیلسوف و مفسّر شیرازی صدرالمتلّین هستیم. ایشان در کتاب «الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة» این سفرهای چهارگانه را بدین شرح بیان نموده اند: «أَنَّ لِلسَّلَاكِ مِنَ العِرْفَاءِ وَ الْأَوْلِيَاءِ أَسْفَاراً أَرْبَعَةً أَحَدُهَا السَّفَرُ مِنَ الخَلْقِ إِلَى الحَقِّ وَ ثَانِيهَا السَّفَرُ بِالْحَقِّ فِي الحَقِّ وَ السَّفَرُ الثَّلَاثُ يُقَابِلُ الْأَوَّلَ لِأَنَّهُ مِنَ الحَقِّ إِلَى الخَلْقِ بِالْحَقِّ وَ الرَّابِعُ يُقَابِلُ الثَّانِي مِنْ وَجْهِ لِأَنَّهُ بِالْحَقِّ فِي الخَلْقِ» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸، ج ۱، ص ۱۳) ایشان سفر اول از اسفار اربعه را به نظر در طبیعت وجود و عوارض ذاتی آن، سفر دوم را به علم طبیعی، سفر سوم را به علم الهی و سفر چهارم را به علم نفس اختصاص داده اند.

۶. ترجمه: عارفان و اولیاء سالک را چهار سفر است: سفر نخست «سفر از خلق به حق» است. سفر دوم «سفر به حق است در حق». سفر سوم مقابل سفر نخست است زیرا که آن «سفر از حق است به سوی خلق اما به حق». و سفر چهارم به جهتی مقابل سفر دوم است، چرا که آن «سفر به حق است در خلق».

منابع و مأخذ:

۱. ابن عربی، محیی الدین (بی تا): الفتوحات المکیة فی... (ج.۴)؛ چاپ چهارم، بیروت، دار احیاء التراث العربی (دار صادر).
۲. احمدی، بابک (۱۳۷۵): ساختار و تأویل متن (ج.۲)؛ چاپ سوم، تهران، نشر مرکز.
۳. جرجانی، سید شریف علی بن محمد (۱۳۶۸): التعریفات؛ چاپ سوم، تهران، ناصر خسرو.
۴. حافظ، شمس الدین محمد (۱۳۷۹): دیوان حافظ؛ به تدوین و تصحیح دکتر رشید عیوضی؛ تهران، امیرکبیر.
۵. رحمانی خیابوی، صمد (۱۳۸۲): سیری در دنیای داستان و داستان نویسان؛ تبریز، نشر همادز.
۶. شمیسا، سیروس (۱۳۸۱): نقد ادبی؛ چاپ سوم، تهران، فردوس.
۷. صدرالدین شیرازی (ملاصدرا)، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۸): الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعة (ج.۹)؛ چاپ دوم، قم، مکتبه المصطفوی.
۸. عطار نیشابوری، فریدالدین محمد (۱۳۸۴): دیوان عطار؛ به اهتمام و تصحیح محمدتقی تفضلی؛ چاپ یازدهم، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
۹. _____ (۱۳۸۵): منطق الطیر؛ به کوشش محمدرضا شفیعی کدکنی؛ چاپ دوم، تهران، سخن.
۱۰. فرزاد، عبدالحسین (۱۳۷۶): در باره نقد ادبی؛ تهران، نشر قطره.
۱۱. مجتهد شبستری، محمد (۱۳۷۵): هرمنوتیک، کتاب و سنت؛ چاپ دوم، تهران، طرح نو.
۱۲. مرتضوی، منوچهر (۱۳۸۴): مکتب حافظ یا مقدمه بر حافظ شناسی؛ چاپ چهارم، تبریز، ستوده.
۱۳. میرصادقی، جمال (۱۳۶۵): ادبیات داستانی؛ چاپ یازدهم، تهران، مؤسسه فرهنگی ماهور.
۱۴. یونسی، ابراهیم (۱۳۸۴): هنر داستان نویسی؛ چاپ هشتم، تهران، نگاه.

“Interpretation & Restudying of Sheykh San’ān Symbolic-Poetical Tale”

Heydar Qolizādeh. Ph.D
Teacher Training University of Azarbayjan

Abstract

There are two ways of interpreting any mystical story: 1. study and analyze the paradoxical/reversed mystical terms 2. study and analyze the theme of the story. Sheykh San’ān’s tale as other mystical tales/stories has, from linguistic viewpoint, many paradoxical terms It signifies that the poet uses the words, terms or phrases and intends the reversed (censured/commendable) meanings of them; Ffor example he uses the terms wine, blasphemy, infamy, etc. and intends their reversed/paradoxical meanings i.e. commendable meanings. He also uses the terms such as faith, islam, religion ,repentance, prayer, etc. and intends the reversed meanings of them i.e. censured meanings.

The theme of this mystical tale is based on the most famous mystical subject namely. “The four Journeys/Trips”(Asfār e arba’ah). Journey/trip in mystical-philosophical authorities is equal with motion of the soul or gradual changes in the mystic’s soul. We can see these four separate Trips(Motions) into this celebrated symbolic-poetical story.

Keywords: Tale. Interpretation. San’ān. Attār. Mysticism. Symbol